

مسائل نظری و عملی تنظیم «کلیات» میر سید علی همدانی به حروف سریلیک

حاتم عصازاده*

در دوران استقلال جمهوری تاجیکستان یکی از دستاوردهای مهم علمی-فرهنگی، احیا و معرفی نمودن ارزش‌های والای گذشتگانمان می‌باشد. میزان ارزش-های جهانی هر قوم و ملت، به تمدن آن ملت و قوم وابسته است. زنده گردانیدن نام فرزندان فرزانه‌ی خلق تاجیک و تجلیل در یکی از سلسله جشنواره‌ها، اهمیت بسیار سیاسی و فرهنگی داشته، از جمله‌ی اقدامات مدبرانه‌ی حکومت جمهوری تاجیکستان و بی‌واسطه‌ی محترم امام‌علی رحمان [ریاست محترم جمهوری تاجیکستان] است.

*استاد زبان و ادبیات فارسی

آموختن [بررسی] مأخذها و متن‌های علمی و ادبی در شناخت چهره‌های نمایان علمی و ادبی ضروری است. سهم فرهنگ و ادب تاجیکان در تمدن بشری چنان بزرگ است که در طول تاریخ، بیگانگان از آن آموخته‌اند و به آن ارج نهاده‌اند.

در آموختن و دانستن زندگی ابرمردان بزرگ هر ملت و یا قوم، سهم آثارخانه‌ها [موزه‌ها] بی‌نهایت بزرگ است. معیار ارزیابی این ارزش‌ها، تحقیق و پژوهش و دقت در رشته‌ی مأخذشناسی است.

سال ۲۰۱۴ هفتصدمین سالگرد زادروز میر سید علی همدانی در پیش است. از این رو، مسئله‌ی آموزش و پژوهش میراث گرانبهای این مرد فاضل و دیگر گذشتگان شرافتمند را ضروری دانسته، از وظایف اهل علم کشور می‌دانیم.

شناخت شخصیت و کارنامه‌ی میر سید علی همدانی یک سال بعد از فوت وی آغاز شده است. دو تن از مریدان وفادار او نورالدین جعفر بدخشی و حیدر بدخشی یادداشت و خاطراتشان را در باره‌ی استاد ارجمند بیان کرده، آن را «خلاصه المناقب» و «مستورات» نام گذاشته‌اند. لازم به یادآوری است که این آثار به عنوان منبع اصلی و اساسی بیشتر محققان بابت شناخت و معرفی این مرد فاضل و فرزانه، استفاده شده است.

از تألیف اثرهای ذکرگردیده‌ی شاگردان علی همدانی بیش از ۵۰۰ سال سپری گردیده، در این میان از یادآوری‌های کوتاه تذکرگونه تا تألیفات مکمل علمی، آثار

زیادی در باره‌ی احوال و آثار میر سید علی همدانی به چاپ رسیده‌است. در دنیا چندین مرکز بزرگ علمی و فرهنگی فعالیت دارند. بدون شک می‌توان گفت که امروز «همدانی شناسی» یک شاخه‌ی پرمیوه‌ی درخت فرهنگ پارسی‌گویان گردیده است. خوشبختانه پژوهش و جستجو در این باره ادامه دارد. از جمله عالمان و دانشمندان بخش فلسفه و زبان شناسی تاجیک نیز به این کار اقدام نموده، سهم مناسب خود را بجا می‌آورند.

تحقیق همه‌جانبه‌ی دست‌خط‌ها و آثار سید علی همدانی برای شناخت بیشتر و عمیق‌تر این شخصیت و معین نمودن جایگاه او در ادبیات و فرهنگ فارسی‌زبانان کمک خواهد کرد. ما وظیفه‌ی خود دانستیم که بر اساس آثار تا کنون شناخته شده-ی سید علی همدانی، آموزش دست‌خط‌های آثارخانه‌ی میراث ادبی و آثار خطی به نام میر سید علی همدانی را مختصراً مورد بررسی قرار داده، در باره مسائل نظری و عملی ترتیب دادن «کلیات» میر سید علی همدانی به حروف سریلیک، چند جمله‌ای ارائه نماییم.

چنان که معلوم است یکی از دوره‌های مهم زندگی علی همدانی در کولاب گذشته، این مرد بزرگوار منزل آخرتشان را به این جا وصیت نموده اند. تأثیر شخصیت او در میان اهل علم تاجیک، بخصوص کولاییان بی‌اندازه زیاد است. تحقیقات چند ساله‌ی بنده در این رشته معلوم نمود که بعضی اثرهای حضرت امیرجان [میر سید علی] در میان اهل سواد این جمهوری موجود بوده، ولی بسیاری از دست‌خط‌ها در سال‌های سلطه‌ی حکومت شوروی به سبب روش یک‌طرفه‌ی خاص آن زمان، نابود یا پنهان و نایاب گردیده‌اند.

سال ۱۹۶۸ در جوار مقبره‌ی باصفای آن بزرگوار، آثارخانه‌ی تاریخ و کشورشناسی ولایتی [استانی] به فعالیت پرداخت و از سال ۱۹۹۰ به نام او نامیده شده است. کارکنان این مؤسسه‌ی علمی و فرهنگی در پی جستجوی اثرها و جمع‌آوری روایت‌ها در باره‌ی علی همدانی شدند و اولین رساله‌های خُرد و مقاله‌های علمی را به چاپ رساندند.

به تصویب رسیدن فرمان مخصوص حکومت جمهوری تاجیکستان، در مورد تجلیل ششصدمین سالگرد تولد میر سید علی همدانی، برای نشر آثار علامه خیلی کمک نمود. در این ایام مجموعه‌ی مقاله‌های عالمان تاجیکستان، در باره ششصدمین سالگرد زادروز میر سید علی همدانی، تهیه‌ی «رساله‌ی قدّوسیه» و «معرفت نفس» توسط عَلم‌خان کوچرُوف و اسماعیل سیدابراهیم، ترجمه‌ی «مکتوبات امیریه» از طرف محمّد ابراهیم جلال‌الدّین کشمیری، ترجمه‌ی «رساله‌ی همدانیه» و «اوراد عصریه‌ی همدانیه» از طرف میر حبیب الله کابلی، تألیف اثر جداگانه با نام «خانقاه معلّی» از طرف استاد سعدالدّین، «از اوستا تا همدانی» مجموعه‌ی مقاله‌های دانشمندان تاجیک و بیشتر عالمان دانشگاه‌های دولتی کولاب و قُرغان‌تپه، ترجمه‌ی «اوراد فتحیه» از طرف محمّد ابراهیم، ترجمه‌ی «حلّ مشکل» سید محمّد همدانی، چاپ «مجموعه الرّسایل علی همدانی» به زبان اردو، «افکار آموزشی و پرورشی میر سید علی همدانی» از طرف ق. عبدالرحیم‌وف به چاپ رسیده، نیز چندین مقاله و گزارش از طرف کارکنان سابق آثارخانه‌ی ولایتی به نام میر سید علی همدانی شهر کولاب، ابراهیم جلیل‌زاده، رجب عصازاده، مظفّر عزیزوف، سپهر حسن‌زاد و دیگران در مطبوعات دوره‌ای منتشر گردیده است. همچنین در این دوره کارکنان علمی

آثارخانه‌ی میر سید علی همدانی، بیش از پانزده اثر ارزشمند را برای چاپ آماده نموده، به شکل کتاب پیشکش خوانندگان گردانیدند.

به قول استاد محمد عاصمی، اگر شناسنامه‌ی شخصیت و روزگار همدانی اولین بار در تاجیکستان با کوشش و زحمت استاد م. سلطانزاده صورت گرفته باشد، سپس تهیه‌ی اولین اثر کامل علامه، فقط از آثارخانه‌ی میر سید علی همدانی شروع گردیده است. خشنودم که اولین نمونه‌ی آثار بی‌زوال علامه علی همدانی، توسط مؤلف این سطرها به طبع رسید. (حاتم عصازاده، «اوراد فتحیه» میر سید علی همدانی، کولاب، سال ۱۹۹۲).

سال ۱۹۹۰ «راهنمایی» تحت عنوان «آرامگاه حضرت امیرجان» از طرف م. عزیزآف و رجب عصازاده چاپ گردید. راهنما شامل بیست و هشت صفحه بوده، مؤلفان در باره شخصیت و آثار این مرد فاضل مطالبی آورده‌اند.

استاد درباره‌ی تاریخ کهن‌دیار ختلان زمین معلومات جالب داده، در چند صفحه آخر «راهنما» را که بالاتر در موردش سخن گفتیم، علاوه نموده است.

با سعی و کوشش کارکنان آثارخانه، تعدادی آثار خطی جمع‌آوری گردید. در میان این گنجینه جای اساسی را آثار علی همدانی به خود اختصاص داده است. بخشی از این نسخه‌ها دستخط، بخش دیگر چاپ سنگی می‌باشد. بر اساس این ذخیره، بعضی تحقیقات به انجام رسید و مهم‌ترین کار انجام پذیرفته، چاپ یک نسخه‌ای ۱۰۰ سال پیش پرده‌برداری شده‌ی «ذخیره‌الملوک» می‌باشد.

در مجموع امروزه مشکل مهم، مسائل نظری و عملی تنظیم «کلیات» میر سید علی همدانی به حروف سریلیک است.

با جرأت تام می‌توان گفت که صرف نظر از تعداد اندک اثرهای میر سید علی همدانی در گنجینه‌ی آثارخانه‌ی میراث ادبی و آثار خطی به نام میر سید علی همدانی و عموماً، تاجیکستان، شرایط مساعد برای مرتب ساختن کلیات او موجود است. همچنان که از مقدمه‌ی سخن آشکار گردید، به نظر می‌رسد کوشش‌های نخستین در این خصوص، از طرف شادروان ماهرخوجه سلطان (سال‌های ۱۹۹۴-۱۹۹۵) باشد. نامبرده بدون توجه به نابسامانی روزگار، توانسته منتخب آثار علامه را در دو جلد پیشکش مخلصان میر سید علی همدانی گرداند.

اکنون در گنجینه‌ی دستنویس‌های آثارخانه‌ی ادیب، چهل جلد از کتاب‌های چاپ سنگی (لیتوگرافی) آن بزرگوار محفوظ است. البته، این عدد حدّ آخر نبوده، تغییر می‌یابد. زیرا با گذشت زمان استقلال، تاجیکستان، مستحکم‌تر و وضع اقتصادی آن بهتر می‌گردد و برای دریافت و جمع‌آوری نسخه‌های خطی از میان مردم امکان بهتر و بیشتر فراهم می‌شود.

دایره‌ی موضوعات مورد بحث و مسائل آثار گنجینه‌ی دستنویس‌های محفوظ در کتابخانه‌های تاجیکستان بسیار وسیع و گوناگون می‌باشد. این آثار تقریباً تمام رشته‌های علم و ادب و دانش و هنر را در میان مردم آسیای مرکزی و خاور نزدیک و خاورمیانه، در بر می‌گیرند.

تعداد زیاد اثرهای علامه میر سید علی همدانی را آثاری تشکیل می‌دهد که سال ۱۹۹۲ با سعی و تلاش قبله‌گاه [پدر] رجب عصازاده و نویسنده‌ی این سطرها از گنجینه‌ی پرارزش آثار خطی جمهوری تاجیکستان با کمک امر یزدان علی مردان- اُف عکسبرداری نموده، به گنجینه‌ی آثارخانه‌ی ادیب وارد نمودیم.

میر سید علی همدانی با وجود سفرهای پی در پی طولانی به لطف استعداد فوق‌العاده و صرف وقت بسیار امکان یافت که یک سلسله اثرهای علمی و بدیعی ایجاد نماید. آثار بی‌زوال علامه با گذشت سالیان زیاد، اهمیت بزرگ تاریخی و فلسفی و ادبی خویش را از دست نداده، برعکس هر روز ارزش بیشتر کسب می‌نمایند. او آثار زیادی به ارث گذاشته است که به موضوعات فلسفه، اخلاق، عرفان، ادبیات، فقه و الهیات مربوط هستند. آثار سید علی همدانی در بزرگترین کتابخانه‌های دنیا چون ایران، پاکستان، هندوستان، بریتانیا، امریکا، روسیه و ازبکستان محفوظ‌اند.

آثار میر سید علی همدانی اساساً از رساله‌های کم حجم پرمحتوا عبارت می‌باشند. طوری که دانشمند انگلیس، ج. استاری می‌نگارد: «اثرهای وی اساساً رساله‌های کوتاه صوفیه می‌باشد؛ از آن جمله بعضی از آنها به زبان عربی نوشته شده است.».

رساله‌های علامه اصلاً به تحلیل مسئله‌های صوفیه به مانند عشق صوفی، توحید، ذکر، فنا و بقا، توکل، قناعت، شریعت، طریقت، حقیقت، معرفت، زهد، صبر، اراده و غیره وابسته‌اند. برای تقویت فکر خویش می‌توانیم رساله‌های «مشارب الاذواق»، «رساله‌ی فقریه»، «مرآه التّایبین»، «ده قاعده» «رساله‌ی درویشیه»، «رساله‌ی

اصطلاحات صوفیه»، «مقامات صوفیه»، «هفت وادی»، «منهاج العارفين»، «انوارالاذکار»، «آداب المشايخ» و چند اثر دیگر را ذکر نمایم که سرشار از بیان افکار مذکور می‌باشد. این آثار در آموزش تاریخ و شناخت تصوف دارای اهمیت بسیار زیاد هستند.

تعداد آثار تألیف نموده‌ی این فیلسوف را محقق تاجیک، ماهرخوجه سلطان‌اف بیش از هفتاد عدد می‌داند. از پژوهشگران خارجی، دانشمند هندی، سیده اشرف ظفر در اثرش «سید میر علی همدانی» در باره‌ی ۴۴ اثر به زبان فارسی و ۲۱ اثر به زبان عربی تألیف نموده‌ی امیر کبیر [میر سید علی همدانی] معلومات جالبی داده است.

محقق دیگر شخصیت و آثار علی همدانی، محمد ریاض در رساله‌ی مکمل «احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی» در این زمینه معلومات نسبتاً مفصل داده، بیش از ۶۰ اثر این متفکر بزرگ را توضیح داده است. در واقع، محمد ریاض راجع به تحلیل و بررسی آثار علامه خدمت ارزنده‌ای نموده است.

سید عبدالرحمان همدانی در کتاب «سالار عجم» تنها در مورد «اوراد فتحیه و دعای رقاب» میر سید علی همدانی سخن رانده، آن را کامل و همه‌جانبه شرح و توضیح می‌دهد.

در بین محققان خارجی و وطنی تنها کسی که جرأت کرده تعداد اثرهای فیلسوف را با آوردن نامشان نشان بدهد، امر یزدان علی مردان‌اف می‌باشد. اولین بار این محقق در پژوهشگاه آثار خطی آکادمی علوم تاجیکستان فهرست ۵۶ اثر علامه

را با زبان روسی ترتیب داده، پیشگفتاری نوشته، مختصراً در مورد علی همدانی معلومات داده است. او قید می‌نماید که در «فرهنگ نامه‌ی شخصیت‌های مشهور هند»، سید عبدالحی بن فخرالدین حسن در باره‌ی ۴۳ اثر علی همدانی اطلاعات داده می‌شود.

طبق اطلاعات این دانشمند، دست‌خطی که در شعبه‌ی پژوهشگاه شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه در سن‌پترزبورگ موجود می‌باشد، جمعاً در باره‌ی ۳۸ اثر متفکر [میر سید علی] اطلاعات می‌دهد. بعد از آوردن فهرست کامل «مجمعه‌الرسایل» امیرزادان علی‌مردان‌اف قید می‌نماید که فهرست از روی آثار جمع‌آوری نموده‌ی ملا محمد عابد بن عالم داملاً باباجان سال ۱۸۸۵ تنظیم شده است.

استاد شمس‌الدین احمد در کتاب «شاه همدان» بعد از مقایسه‌ی چندین سرچشمه‌ی معتمد تاریخی، فهرست اثرهای میر سید علی همدانی را نشان داده، ۱۴۶ اثر را به علی همدانی نسبت داده است.

قابل ذکر است که در این دو فهرست نیز همه‌ی اثرهای ادیب نشان داده نشده است؛ مثلاً در هر دو فهرست نام اثر پرمضمون علامه «فصل الخطاب لوصل الاحباب»، «اوراد عصریه» ذکر نمی‌گردد. همچنین بعد از مقایسه‌ی دو فهرست به این نتیجه می‌رسیم که علی همدانی آثارش را به دو زبان فارسی و عربی تألیف نموده است و در آفرینش اثرهای نثری و نظمی، کلک سحرآفرین داشته است. هرچند که برخی از محققین، آثار نظمی او را فراوان دانسته‌اند، از آن آثار تا زمان ما تنها «چهل اسرار» (عبارت از ۴۰ غزل و نه رباعی) و مثنوی «هفت وادی» (الهامات از آثار عطّار نیشابوری، حاتم عصازاده) باقی مانده است.

طوری که در بالا ذکر نمودیم، صرف آفرینش آثار نثری، علی‌الخصوص، تألیف شاه اثرهایی چون «ذخیره الملوك»، «كشف الحقایق»، «شرح فصول الحكيم»، «وجودیه»، «قدّوسیه»، «اوراد فتحیه»، «اوراد عصریه»، «مکتوبات امیریه» و امثال اینها به میر سید علی شهرت جاودانه‌ی جهانی بخشیده‌اند.

گرچه از تألیف اثر مذکور بیش از ۶۰۰ سال گذشته، اما اهمیت ادبی و تاریخی آن همچنان باقی است.

خواننده‌ی تاجیک اولین بار سال ۱۹۹۱ با کتاب آماده‌ی چاپ نموده‌ی مؤلف این سطرها و قبله‌گاه [پدر] بزرگوارم، رجب عصازاده تحت عنوان «شمه‌ای از ذخیره‌الملوک» کم و بیش آگاهی پیدا نموده بود و سال ۱۹۹۳ حدود ده باب این رساله توسط مؤلف این سطرها با پیشگفتار مفصل و پرمحتوای رجب عصازاده پیشکش خوانندگان گرامی گردید.

نباید فراموش کنیم که این اندیشمند فرزند زمان خویش بود و بی‌شک فرمانبر آن ایدئولوژی [عقیده‌ای] بود که در جامعه حکمرانی داشت. سرچشمه‌ی اساسی تألیفات امیر کبیر [میر سیدعلی همدانی] پیش از همه قرآن و احادیث نبوی بود. از تحلیل چند اثر میر سید علی همدانی به چنین نتیجه می‌رسیم که علامه در بیان تعلیمات تصوفی خویش از آثار و اندیشه‌ی نمایندگان مشهور جریان‌های مختلف ادب و تصوف از قبیل ابوحامد غزالی، شیخ فریدالدین عطار، ابن عربی، سنایی، نجم‌الدین کبری، محمود شبستری، جلال‌الدین رومی، فردوسی، رودکی، شیخ علاء‌الدوله سمنانی، عمر خیّام، سعدی شیرازی، حافظ شیرازی و مانند اینها خیلی زیاد استفاده کرده باشد.

علی همدانی سبک تألیف ویژه‌ی خویش را داشت. هم در آفرینش آثار منظوم و هم آثار منثور، اسلوب معمولی زمانش، یعنی استفاده از آیات قرآن و حدیث‌های پیغمبر را (ص) خوب کار فرموده، در مورد شرح و تحلیل این و یا آن موضوع عقیده‌های خویش را استادانه بیان می‌سازد.

از فهرست مطالب اثرهای علی همدانی معلوم می‌گردد که او بیشتر به موضوع-های حقوق والدین و مناسبات بین زن و شوهر، مقام و مرتبه‌ی زن، برادری و دوستی، ترنم عدل و شاه عادل، موقع شکر نعمت و مرتبه‌ی صبر و انواع صبر و غیره سخن گفته است.